

ENG QADIMGI DAVRLARDAN XII ASRGACHA BO‘LGAN DAVRLARDA O‘QITUVCHI - USTOZ, SHOGIRD VA ULARNING JAMIYATDAGI O‘RNI.**Narziyeva Zarrina Abduxalimovna***Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada eng qadimgi davrlardan XII asrgacha bo‘lgan davrda o‘qituvchi–ustoz va shogird munosabatlari, ularning jamiyatdagi o‘rni hamda pedagogik qarashlar tahlil qilinadi. Unda “Avesto” ta’limotining tarbiyaviy ahamiyati, shuningdek, Sharq allomalari — Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va Unsurul Maoliy Kaykovuslarning pedagogik qarashlari yoritilgan. Ta’lim jarayonida axloqiy, aqliy va jismoniy tarbiyaning uyg‘unligi muhim omil sifatida ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *ta’lim, tarbiya, ustoz-shogird, Avesto, pedagogik qarashlar, axloqiy tarbiya, aqliy tarbiya, jismoniy tarbiya, allomalar, barkamol avlod*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются взаимоотношения учителя и ученика, их роль в обществе и педагогические взгляды в период с древнейших времён до XII века. Освещается воспитательное значение учения «Авесты», а также педагогические идеи восточных мыслителей — Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино и Унсурул Маолий Кайковус. Подчёркивается важность гармоничного развития нравственного, умственного и физического воспитания.*

Ключевые слова: *образование, воспитание, учитель-ученик, Авеста, педагогические взгляды, нравственное воспитание, умственное развитие, физическое воспитание, мыслители, гармоничная личность*

Annotation. *This article analyzes the teacher–student relationship, their role in society, and pedagogical views from ancient times to the 12th century. It highlights the educational significance of the “Avesta” and the pedagogical ideas of Eastern scholars such as Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, and Unsurul Maoliy Kaykovus. The importance of the harmonious development of moral, intellectual, and physical education is emphasized.*

Keywords: *education, upbringing, teacher-student relationship, Avesta, pedagogical views, moral education, intellectual development, physical education, scholars, well-rounded personality*

Jamiyat taraqqiyotida ta’lim va tarbiya tizimi muhim o‘rin egallaydi. Har bir davrda yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalash masalasi dolzarb bo‘lib kelgan. Eng qadimgi davrlardan

boshlab ustoz va shogird munosabatlari shakllanib, ularning jamiyatdagi o‘rni va ahamiyati yuksak baholangan.

Markaziy Osiyo hududida shakllangan qadimgi ta’limiy qarashlar, xususan, “Avesto” ta’limoti yosh avlodni axloqiy, jismoniy va aqliy jihatdan yetuk etib tarbiyalashga qaratilgan. Shuningdek, o‘rta asr Sharq mutafakkirlari o‘z asarlarida o‘qituvchining mas’uliyati, shogird tarbiyasi va ta’lim metodlariga alohida e’tibor qaratganlar.

Ushbu maqolada ana shu davrlardagi pedagogik qarashlar va ularning bugungi kundagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Eng qadimgi davrlardan XII asrgacha bo‘lgan davrlarda o‘qituvchi – ustoz shogird va ularning jamiyatdagi o‘rni, mahorat haqidagi nazariyalar Markaziy Osiyoning Xorazm zaminida shakllangan eng qadimiy va “o‘tmishdagi dinlarning eng kuchlilaridan bo‘lgan” (Yu.A.Rappoport) zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto”da bolalar ta’lim-tarbiyasiga oid qiziqarli ma’lumotlar berilgan. “Avesto”da ta’kidlanadiki, bilim va tarbiya hayotning eng muhim tirgagi bo‘lib hisoblanadi. Har bir yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yozishni o‘rganish asosida bilim olishi kerak, so‘ngra esa odob-axloqi bilan eng yuksak pog‘onaga ko‘tarilsin. Kohin muallimlari oqsoqollar Kengashi tomonidan tanlanib, qat’iy belgilangan qoidalar asosida yoshlarga ta’lim va tarbiya berishgan. “Avesto”da bolalarni o‘qitish va tarbiyalash qoidalari quyidagi tartibda tavsiya etilgan:

- a) diniy va axloqiy tarbiya;
- b) jismoniy tarbiya;
- v) o‘qish va yozishga o‘rgatish.

Maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan muallimlar bolalarni etti yoshidan boshlab, diniy tarbiyaga asoslangan maktablarga jalb qilishgan. Maktablarda “muqaddas yashil ko‘ylak” kiydirish marosimi o‘tkazilgach, kohin muallimlar bolalarni “Avesto”da keltirilgan madadkor kuchlarni ulug‘lovchi ezgulik va yaxshilik ma’budasiga sig‘intirishgan. Duolar quyidagi so‘zlar bilan boshlangan: “Men zardushtiylik diniga sodiq qolishga va’da beraman, men yaxshi fikrlar, yaxshi so‘zlar, yaxshi amallarga ishonaman...”. Marosimdan so‘ng muallimlar bolalarga sovg‘alar ulashishgan. Muallimlar mashg‘ulotlar jarayonida bolalarga nisbatan jismoniy jazodan ko‘ra ko‘proq o‘z diniga ishonch va e’tiqodni, dunyodagi barcha yaxshilik va ezguliklarning bunyodkori, ilohiy Axuramazdaga sig‘inishni, odamlar boshiga yovuzlik va yomonliklarni yog‘diruvchi Axrimandan esa nafratlanish hissini tarbiyalar edilar. Bolalarning sog‘lom va baquvvat bo‘lib o‘sishi bilan birga o‘z dinining barcha rasm-rusumlarini to‘liq bajarishiga, o‘rganilayotgan fanlarni puxta bilishiga, axloqiy pokligiga, mehnatsevarlik, rostgo‘ylik, saxovatlilik kabi fazilatlarini egallashiga kohin muallimlari javobgar edilar. “Avesto”da yer, suv va havo muqaddas deb e‘lon qilinib, muhitni iflos qilgan va uni asrash

qoidalarini buzgan kishi 400 qamchi urish bilan jazolanardi. Tabiatni asrash, uni obod qilish yoshlik davrlaridanoq ular ongiga singdirilgan.

Zardushtiylik dini ta’limotida ilgari surilgan umuminsoniy qadriyatlar majmuasi ezgulik va yaxshilik, jaholat va yomonlik, ta’lim va tarbiya haqidagi g’oyalari bilan ulkan pedagogik ta’bir kuchiga ega bo’lgan. Bunda tarbiyachi muallimlarning o’z kasbiga sadoqatini alohida ta’kidlab o’tish lozim. Zardushtiylik dinida iymon uchta tayanchga asoslanadi: fikrning sofliigi, so’zning sobitligi, amallarning insoniyliigi. Muallimlar ta’lim va tarbiyada yoshlar ongiga “bergan so’zning uddasidan chiqish, unga sodiq qolish, savdo–sotiq va shartnomalarga qat’iy amal qilish, qarzni o’z vaqtida to’lash, aldamchilik va xiyonatdan xoli bo’lish, halol mehnat, yaratuvchilik, yovuzlikni qalbdan chiqarib tashlash, iymon–e’tiqodli bo’lish, miskinlarga yordam berish, yaxshi niyat, yaxshi so’z va yaxshi amallarga qo’l urish” kabi insoniy tuyg’ularni singdirish uchun qizg’in mehnat qilganlar. Xullas, “Avesto” du nyodagi eng qadimgi din – zardushtiylik ta’limotining axloqiy falsafasi sifatida e’tirof etiladi.

Buyuk allomalarimiz o’z asarlarida mudamlar kasbining nozikligini, mas’uliyatli ekanligini va murakkabligini, shu bilan birga sharafli ekanligini yoritib, muallimning mahorati, ularga qo’yilgan talablar, fazilatlariga oid qarashlar, shogirdlar bilan munosabatga kirishish mahorati, muomalasi to’g’risida o’z mulohazalarini bildirganlar. Uyg’onish davrining yetuk namoyandalari Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Unsurul Ma’aliy Kaykovus, Abul-Qosim Umar Az Zamaxshariy, Shayx Sa’diy Sheroziy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Davoniy, Husayn Voiz al-Koshifiy kabilaming ijodiy merosi pedagogik tafakkurni shakllantirishda bo’lajak murabbiylarga muhim manba bo’lib hisoblanadi. Ular avlodlardan avlodlarga o’tib, o’z qimmatini yo’qotmagan mudarrislami, tarbiyachilami tayyorlash tajribalarini umumlashtirib, boyitib borishgan. Zero, insoniy kelajagi va kurrai zaminning gullab-yashnashi faqat ta’lim va tarbiyaga bogliq ekanligini buyuk mutafakkirlar chuqur his qilishgan. Shuning uchun muallimlar kuchi va g’ayrati bilan barkamol avlodni tarbiyalash ularning eng yorqin orzusi bo’lib kelgan.

O’zbekiston deb atalmish muazzam zaminimizda yashab o’tgan allomalarning bu borada o’z o’ni va hurmati bor. Barkamol avlodni tarbiyalash, bunda muallimning o’rni to’g’risida allomalarimiz ijodiy merosidan juda ko’p misollar keltirishimiz mumkin.

Abu Nasr Forobiy (873-930) O’rta Osiyo xalqlari madaniyatini rivojlantirishga ulkan hissa qo’shgan olimdir. Forobiy arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqani muhim tarbiyaviy fanlar deb atadi. Ushbu fanlarni o’rgatuvchi o’qituvchini har tomonlama mukammal bilimga va tajribaga ega bo’lishi lozimligini ta’kidlaydi. Forobiy ta’limotiga ko’ra ta’lim-tarbiya jarayoni tajribali va bilimli o’qituvchilar tomonidan tashkil etilishi, boshqarilib turilishi va ma’lum maqsadlarga yo’naltirilgan bo’lishi lozim, chunki “har bir bola o’zicha

narsa va hodisalarni bila olmaydi hamda baxtga erisholmaydi. Unga buning uchun o‘qituvchi lozim”. Ta’lim va tarbiya berishda “...ustoz shogirdlariga qattiq zulm ham, haddan tashqari ko‘ngilchanlik ham qilmasligi lozim. Chunki ortiqcha zulm, shogird dilida ustozga nisbatan nafrat uyg‘otadi, bordiyu ustoz juda ham yumshoq ko‘ngilli bo‘lsa, shogird uni mensimay qo‘yadi va u beradigan bilimdan sovib qoladi. Shuning uchun o‘qituvchi bolalarning fe‘l-atvoriga qarab ta’lim-tarbiyaning “qattiq” yoki “yumshoq” usullaridan foydalanishi mumkin” deydi. Bunda ustos mudarrisga quyidagi talablarni qo‘yadi:

- Birinchi yo‘l: tarbiyalanuvchilar o‘qish va o‘rganishga ishtiyoqmand bo‘lsalar ta’lim-tarbiya jarayonida mudarris tomonidan yumshoq usullar qo‘llaniladi. Bunda u qanoatbaxsh so‘zlardan foydalanadi, chorlovchi ilhomlantiruvchi gaplar aytib o‘quvchiga ko‘nikma va malakalarni vujudga keltiradi, natijada o‘quvchining iqtidori uyg‘onib, g‘ayratshijoati bilan bilim olishga, kasb egallashga intiladi;

- Ikkinchi yo‘l: tarbiyalanuvchilar o‘zboshimcha, itoatsiz bo‘lsalar, mudarris tomonidan qattiq, ya‘ni majburlovchi usullar qo‘llaniladi. Bu asosan gapga ko‘nmovchi ba‘zi qaysar shaharliklar va boshqa sahroyi xalqlarga nisbatan ishlatiladi. Ushbu usul natijasida o‘quvchi nazariy bilimlarni o‘rganishga astoydil kirishadi, fazilati yaxshi bo‘lib, kasbhunarlari va juz‘iy san‘atlari egallashga intiladi. Maqsad ularni fazilati egasi qilish va kasb-hunar ahillariga aylantirishdir.

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973 - 1048) Sharq Uyg‘onish davrining qomusiy olimlaridan biri, tarbiyashunos olim, umumjahon tabiiy-ilmiy va ijtimoiy fanlar rivojiga ulkan ta‘sir ko‘rsatgan buyuk aql-zakovat sohibidir. Alloma asarlarida ta’lim-tarbiya birligi va axloq masalalariga yetuk tarbiyashunos olim sifatida yondashgan, chunonchi, “Minerologiya”, “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston” kabi asarlarida pedagogika va psixologiyaga oid noyob fikr mulohazalarini va ma‘rifiy-didaktik qarashlarini bayon etdi. Bolalarni maktabda o‘qitish va tarbiyalash jarayonida dunyoviy fanlarni bir-biri bilan bog‘lab turli mavzularda mulohazalar yuritishni ta‘kidlab: “Bizning maqsadimiz o‘quvchilarni toliqtirib qo‘ymaslikdir, bir mavzuni qaytaqayta takrorlab o‘qib berish o‘quvchini zeriktiradi, xotirasini susaytiradi. Agar o‘quvchi bir mavzudan boshqa bir yangi mavzuga o‘tib tursa, u xuddi turli-tuman bog‘larda sayr qilgandek bo‘ladi, bir bog‘dan o‘tar-o‘tmas, boshqa bir bog‘ boshlanadi. Bola ularning hammasini ko‘rgisi va tomosha qilgisi keladi. Har bir yangi narsa bolaga rohat bag‘ishlaydi, deb behuda aytilmagan” - deydi.

Beruniy mamlakatning obodonligi ilm-fanning ravnaqi tufayli deb aytadi, yoshlarning baxt-saodati va kamoloti esa ularga bilim va ma‘rifat beruvchi mudarrislariga bog‘liq deb ta‘kidlaydi. Ilm va ma‘rifat sari intiluvchi tolib va mudarrislariga deydi: “Ilm dargohiga kirar ekansan, qalbing kishini ozdiruvchi illatlardan, odamni ko‘r qilib qo‘yadigan nafs va turli

buzg‘unchi holatiardan, qotib qolgan turli eski urf-odatlardan. hirsdan, raqobatdan, ochko‘zlikni quli bo‘lishdan ozod bo‘lmog‘i darkor”.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) o‘z asarlarida inson kamolotida uch narsa - irsiyat, muhit, tarbiya muhim rol o‘ynashini ta’kidlab, bunda mudarrislar bolalarga ta’lim berishdek mas’uliyatli burchni bajarib, shu uch holatga javobgarlik hissi bilan yondashishini uqtiradi va mudarrislarga faoliyatda muvaffaqiyatga erishish garovi bo‘lgan quyidagi tavsiyalarni beradi:

- 1) bolalar bilan muomalada bosiq vajiddiy bo‘lish.
- 2) berilayotgan bilimning o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilishiga e’tiborni qaratish.
- 3) ta’limda turli shakl va metodlardan foydalanish.
- 4) o‘quvchining xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini nazorat qilish.
- 5) bolalarni fanga qiziqitira olish.
- 6) berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olish.
- 7) bilimlarni o‘quvchilarning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda tushunarli olib borish.
- 8) har bir so‘zning bolalar hissiyatini uyg‘otish darajasida bo‘lishiga erishish.

Unsurul Maoliy Kaykovusning (milodiy 1021-1022 yillarda tug‘ilgan) «Qobusnoma» asarida ilk bor notqlik san’ati maktablarining Sharq mamlakatlarida rivojlanishi tarixi bayon etilgan hamda o’sha davr notqlari haqida ma’lumotlar berilgan. Ushbu asar hozirgi global o‘zgarishlar davrida insonni ma’naviy jihatdan kamolotga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur noyob asar ko‘plab Sharq va G‘arb tillariga tajjima qilinib shuhrat qozongan.

Kaykovus o‘z asarida har bir yoshni aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiyasida turmush tajribasi muhim ahamiyat kasb etishini aytadi. Bolalar faqat yaxshi mudarris tarbiyasi hayot bilan bog‘lagan holda kamolotga yetkazish mumkin deb, uning yo‘llarini va usullarini bayon etgan. Kitobda javonmardlar egallashi zarur bo‘lgan quyidagi yo‘nalishlarda ta’lim - tarbiya berish nazariyasi ko‘zda tutilgan:

1. Bilim haqida
2. Hunar va turli kasb egalari haqida.
3. Turmush va xulq-odob qoidalari haqida
4. Jismoniy yetuklik haqida.

Kaykovus mudarrislarning axloqli ekanligini birinchi belgisi, uning suxandonligida deb biladi va “Hamma qobiliyatlardan eng yaxshisi nutq qobiliyatidir” deydi. Suxandonni shogirdlarga notqlikda rost so‘zlash kerakligini ta’kidlaydi.

U so‘zlarni to‘rt xilga bo‘ladi: birinchisi - bilinmaydi va aytilmaydi, ikkinchisi aytiladigan va biladigan, uchinchisi - ham bilinadi, har avtishga, bilishga zaruriyati yo‘q, ammo aytsa ham bo‘ladi. To‘rtinchisi biladigan va zaruriyat bo‘lmasa aytilmaydigani. Eng yaxshisi

to'rtinchisi, ya'ni biladigan va aytilmaydigani, deydi. So'zlaganda andishalik bo'lish, kamtarlik, maqtanmaslik, birovning so'zini diqqat bilan eshitish odoblarini ta'kidlab o'tadi.

Xulosa qilib aytganda, eng qadimgi davrlardan boshlab ta'lim va tarbiya masalalari jamiyat rivojining asosiy omillaridan biri bo'lib kelgan. "Avesto"da ilgari surilgan g'oyalar hamda Sharq allomalarining pedagogik qarashlari yosh avlodni har tomonlama barkamol etib tarbiyalashga xizmat qilgan.

Ustozning bilimdonligi, axloqiy pokligi va shogirdga bo'lgan munosabati ta'lim samaradorligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, ta'lim jarayonida turli metodlardan foydalanish, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligi ta'kidlangan.

Mazkur qarashlar bugungi zamonaviy ta'lim tizimi uchun ham muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Avesto" – qadimgi zardushtiylik muqaddas kitobi. (mil. avv. VI–IV asrlar)
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: 1993.
3. Abu Ali ibn Sino. Donishnoma. – Toshkent: 1980.
4. Unsurul Maoliy Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent: 1986.
5. Pedagogika tarixi. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2004.
6. Sharq mutafakkirlarining pedagogik merosi. – Toshkent: Fan, 2008.